

Thanatocentricity of 'Russian World' in the Hannah Arendt's Optics

UDC: 130.2+304

DOI: <https://doi.org/10.15421/172347>**Shevtsov Serhii**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2187-5936>, ulysses1967@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)***Abstract**

Actuality of the topic is due to the civilizational challenges that Ukraine has faced as a result of the full-scale Russian invasion from February 24, 2022, as well as the need to understand the worldview foundations of the long war between Ukraine and Russia. **The goal** is to articulate the signs of thanatocentricity of 'Russian World' through the H. Arendt's ideas as one of the first researchers of phenomenon of totalitarianism.

The results of the study are, firstly, the designation of the two poles of the concept "Russian world" – technocratic, represented by the views of Russian methodologists (P. Shchedrovitsky, etc.), where "Russian world" is a network structure of large and small communities that think and speak Russian, and religiously-mythological (O. Dugin), where "Russian world" is the messianic idea of the center of struggle between tellurocratic anti-globalism and thalassocratic globalism. Secondly, the outline of the implementation mechanisms of the realization of the "Russian world", where the technocratic pole is represented by the moderate-bureaucratic proposals of S. Pereslegin and S. Gradirovsky, and the religious-mythological pole is represented by the radical-bureaucratic proposals of T. Serhiitsev. Thirdly, imperialism is shown in its worldview (forceful subjugation of others), anthropological (an official person as a bearer of certain values and meanings), political (struggle against dissent) aspects. Fourthly, resentment is considered as an inferiority reduced to a moral system. Fifthly, the mass phenomenon is articulated as a consequence of the total de-subjectivation and de-axiologisation of the population. Sixthly, the facets of ideology as a manifestation of the instrumentalization of culture are outlined. Seventhly, propaganda is clarified as a powerful lever of influence on the consciousness of citizens, forcing it to function within binary oppositions (us / them, own / others, etc.). Eighthly, possible options for the application of totalitarian practices within the "Russian world" are indicated.

The **conclusions** show that the thanatocentricity of the "Russian world" is due to its depersonalization and fascination with death, and therefore its manifestation within Ukraine is ontocide. Based on this, the problem of overcoming desubjectivity at the personal, interpersonal, domestic, and foreign political levels is considered a civilizational challenge.

Keywords: imperialism, resentment, mass, ideology, propaganda, practice, subjectivity

Танатоцентричність «руського мира» в оптиці ідей Ханни Арендт

Шевцов Сергій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)***Анотація**

Актуальність теми обумовлена тими цивілізаційними викликами з якими Україна зіштовхнулася у результаті повномасштабної російської навали з 24 лютого 2022 р., а також необхідністю осягнення світоглядних підвалин тривалої війни між Україною та Росією. **Метою** є артикуляція ознак танатоцентричності «руського мира» крізь призму ідей Х. Арендт, яка була однією з перших дослідниць феномену тоталітаризму.

Результатами дослідження є, по-перше, позначення двох полюсів концепту «руський мир» – технократичний, представлений поглядами російських методологів (П. Щедровицький та ін.), де «руський мир» – мережева структура великих та малих спільнот, які мислять та розмовляють російською мовою, та релігійно-міфологічний (О. Дугін), де «руський мир» – месіанська ідея осередку боротьби телуократичного антиглобалізму та таласократичного глобалізму. По-друге, окреслення імплементаційних механізмів втілення «руського мира», де технократичний полюс представлений помірно-бюрократичними пропозиціями С. Переслегіна та С. Градіровського, а релігійно-міфологічний – радикально-бюрократичними пропозиціями Т. Сергіїцева. По-третє, показаний імперіалізм у світоглядному (силове підкорення інших), антропологічному (людина-чиновник як носій певних цінностей та смислів), політичному (боротьба з інакомисленням) аспектах. По-четверте, розглянутий ресентимент як неповноцінність, що зведена у систему моралі. По-п'яте, артикульований феномен маси як наслідок тотальної десуб'єктивації та деаксіологізації населення. По-шосте, окреслені грані ідеології як прояву інструменталізації культури. По-сьоме, з'ясована пропаганда як вагомий важіль впливу на свідомість громадян, примушуючи її функціонувати у межах бінарних опозицій (ми / вони, свої / чужі тощо). По-восьме, позначені можливі варіанти застосування тоталітарних практик у межах «руського мира».

У **висновках** наведено, що танатоцентричність «руського мира» обумовлена його деперсоналізованістю та зачарованістю смертю і тому його прояв у межах України – це онтоцид. Виходячи з цього, цивілізаційним викликом уявляється проблематика подолання десуб'єктності на персональному, міжособистісному, внутрішньо- та зовнішньополітичному рівнях.

Ключові слова: імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, практика, суб'єктність

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.06.2023

Вступ.

У далекому майбутньому, якщо воно, сподіваємось, буде можливим, події першої третини ХХІ ст. неминуче стануть предметом інтересу фахівців різних галузей – істориків, філософів, соціологів, психологів тощо – це і друга після Карибської кризи 1962 р. загроза застосування ядерної зброї, і один з перших конфліктів, в якому важливу роль відіграють сучасні інформаційні технології, і парадоксальне відродження минулого, яке певний час вважалось остаточно похованим під уламками Берлінської стіни як своєрідним завершенням Холодної війни. Але позначений вище науковий інтерес саме через певну часову відстань буде і більш об'єктивним, і більш всебічним, і, безумовно, відстороненим. Ми ж перебуваємо в епіцентрі подій і у певному сенсі є безпосередніми свідками своєрідної жакливної соціальної магії, де сучасні російські великовікові «волхви» не лише ексгумували, а й оживили соціокультурний труп тоталітаризму і він має можливість транслювати свої застарілі дискурси, майстерно використовувати власні софістичні прийоми, а головне – продукувати енергію страждання, болі, жахів, смерті – те, чим наклав українську землю «русский мир», починаючи з 24 лютого 2022 р.

Мій текст є не стільки його викриттям (він сам за себе каже власними діями), скільки певним рухом у горизонті складних питань, рішення яких виходить за межі компетенції однієї людини. Ми дійсно опинились перед екзистенціальними викликами – чи вистачить сил, ресурсів вистояти, вижити, перемогти? – і відповіді на ці питання не стільки в дискурсивній, скільки у перформативній площині. Але їх вирішення актуалізує цивілізаційні виклики – якою бути Україні в майбутньому, у чому полягає наша суб'єктність у геополітичному та культурно-онтологічному сенсі, тобто що саме Україна здатна запропонувати сучасному світові?

Ступінь наукової розбленості.

Війна проходить на різних рівнях і війна за смисли, цінності є також простором зіткнення з ворогом. І тут філософія виходить за межі своєї суто академічної сфери. Спостерігається те, що можна назвати феноменом «публічного інтелектуала» (Ясна, 2021). У контексті війни з Росією я б виділив три проблемних блоки.

Перший блок пов'язаний з самою генезою цього конфлікту – у чому полягає його природа? І на це спрямовані міркування С. Дацюка (Дацюк, 2015), А. Баумейстера (Баумейстер, 2022), В. Кебуладзе (Кебуладзе, 2023), Т. Лютого (Лютый, 2022). В огляді С. Блиндарук (Блиндарук, 2023) надається історіографічний матеріал, присвячений російсько-українському конфлікту з 2014 по 2022 рр., що нараховує двісті тридцять шість статей. К. Сілантьєва-Папп розглядає як гібридна війна проти

України представлена в сучасному російському науковому дискурсі (Сілантьєва-Папп, 2019, с. 211–217). Історичні передумови агресії Росії проти України та пов'язані з цим сучасні виклики містяться в колективній монографії за редакцією П. Гай-Нижника (2016).

Другий блок містить ідеї стосовно того, що саме Україні потрібно робити задля перемоги. І тут позначу монографію В. Горбуліна (Горбулін, 2020), статті С. Яремчука, В. Дияка, К. Тушко (2023), О. Кулика (2022) тощо. Окремо хотів би відмітити жваву й аргументовану полеміку вітчизняних мислителів з західними, зокрема з ідеями Ю. Габермаса (Habermas, 2022) – Є. Бистрицького та Л. Ситніченко (Бистрицький, Ситніченко, 2022), А. Єрмоленка (2022) тощо.

Третій блок спрямований у майбутнє. І тут можна побачити спеціалізовані дослідження. Так, відбулась фахова дискусія стосовно політичних, економічних, структурних наслідків російської агресії з обговоренням майбутнього країни (Фахова дискусія, 25 квітня 2023). Також можна побачити міркування В. Єрмоленка спрямовані на бачення країни у майбутньому (Єрмоленко, 2022). Фахівці Українського інституту майбутнього надрукували матеріал щодо того, як нам не втратити свій світ після війни (Як не втратити післявоєнне майбутнє, 24 квітня 2023) тощо.

Мета статті – артикуляція ознак танатоцентричності «русского мира» крізь призму ідей Х. Арендт, яка була однією з перших дослідниць феномену тоталітаризму. На мій погляд, саме у зв'язку з подіями, що розпочались з 24 лютого 2022 р., авторитарний за фактом режим В. Путіна набуває ознак тоталітарності і через це має історіософську спрямованість до смерті.

Результати дослідження.

«Русский мир» є соціально-інженерним конструктом, який має, з одного боку, концептуальну складову, що обґрунтовує ідеологію цього явища, з іншого, імплементаційну складову у вигляді деяких заходів для втілення цієї ідеології. Що стосується концептуальної складової «русского мира», то тут потрібні ще більш ґрунтовні дослідження і історико-філософської, і філософсько-історичної спрямованості, але у межах даної статті я позначу лише два полюси – технократичний та релігійно-міфологічний. Такий розподіл має умовний характер, суть якого в тому, що технократичний полюс відображає той факт, що в основу «русского мира» покладається певна науко-прагматична ідея, а релігійно-міфологічний полюс містить певну месіанську ідею. При цьому, і науково-прагматичний підхід може набувати своєрідного месіанства, і релігійно-міфологічний у свою чергу мати власну прагматику.

Отже, технократичний полюс визначається ідеями Московського методологічного гуртка і безпосередньо

П. Щедровицького та його найближчого кола. У статті «Русский мир и транснациональное русское» (Щедровицький, 2000) «русский мир» визначається, як мережева структура великих та малих спільнот, які мислять й розмовляють російською мовою. Тобто «русский мир» не обмежується територією РФ, де, на думку автора, мешкає лише біля половини «русского мира», а останні розсіяні по світу. У цьому контексті російська мова є, так би мовити, *conditio sine qua non* – необхідною, але недостатньою умовою цього концепту. Мережевий характер «русского мира» походить, з точки зору П. Щедровицького, саме зі складності сучасних трансформаційних процесів, фундамент яких – перехід від моделей екстенсивного розвитку (це різноманітні ієрархічні структури – родина, бізнес-корпорація, держава тощо) до можливих моделей інтенсивного розвитку (це різноманітні мережеві структури на кшталт чисельних діаспор, трансрегіональних об'єднань, стратегічних альянсів країн тощо). Інакше кажучи, під економічним кутом зору на перший план виходять не об'єми виробництва та рівень забезпеченості споживання, що було притаманно індустріальній та постіндустріальній культурам, а здатність керувати глобальним виробництвом, тобто складність, стратегічність, креативність, інноваційність мислення – це те, що здатні генерувати майбутні суспільства знання. У цьому контексті П. Щедровицький вважає, що збирання «русского мира» саме як мережевої структури повинно відбуватись дипломатичним шляхом або, скажімо, шляхом «м'якої сили», оскільки екстенсивний, силовий сценарій, на кшталт сербського, вже не працює в сучасних умовах.

Релігійно-міфологічний полюс представлений неоевразійським проектом О. Дугіна (2014), в якому знайшли притаманні російській культурі теми пошуків Бога, російського народу як «убогого», тобто такого, який перебуває під заступництвом Бога, більш того, російського народу як носія Бога, Москви як Третього Риму тощо. У О. Дугіна фактично «русский мир» є серцевиною боротьби телурократичного антиглобалізму з таласократичним глобалізмом колективного Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Мета цієї боротьби – реалізація месіанського за задумом центристського «третього шляху», що долає межі капіталізму та комунізму, як такі що залишаються у минулому, у горизонті формування геополітичної осі Москва-Тегеран-Делі-Пекін. Ідеалом людини цього проекту є євразієць, як сильна, пасіонарна, здорова, красива людина, а російський народ є імперсько-утворюючим. Месіанський характер цього проекту підкреслюється тим фактом, що у документальній кінострічці «Світопорядок 2018» В. Путін стверджує, що Росія має ті незаперечні переваги над іншими країнами завдяки тому, що вона на відміну від них безпосередньо керується Богом.

Позначені два концептуальні полюси концепту «русского мира» повинні мати і своєрідні механізми втілення. Я переходжу до них і саме тут зустрічаються достатньо цікаві речі, як з точки зору розкриття потенцій цього концепту, так і з різноманітних дослідницьких точок зору від філософів та соціологів, з одного боку, та психоаналітиків й психіатрів, з іншого.

Імплементативна складова умовно технократичного крила «русского мира» спостерігається у бесіді С. Градіровського та С. Переслегіна, які у власній співбесіді (Градіровський, Переслегін, 2003) визначають «русский мир» не як феномен, а лише як завдання саме через низку внутрішніх суперечностей російського світу: це – бінарність емігрантського та іммігрантського рухів, контроверсійне ставлення до радянського періоду Росії, відсутність ефективних гуманітарних механізмів збирання тощо. Торкаючись останніх, автори міркують про фундаментальну «кризу Заходу» і на цьому тлі висловлюють думку, що Росії вдасться відтворити цей механізм імплементації, як саме *соціокультурної переробки* (підкреслено мною – С.Ш.) традиційного населення та власного ядра у бік тензорної – багатомірної, матричної – ідентичності. Дуже цікаво саме з точки зору технократичної спрямованості концепції «русского мира» російських методологів використання метафори «соціального теплового двигуна» як певної транснаціональної корпорації, що переробляє різноманітні ідентичності. І у цьому контексті С. Переслегін підкреслює, по-перше, що у Росії є величезний досвід подібної переробки ідентичностей, по-друге, що чинити опір подібній переробці небезпечно (як висловився на російському телебаченні один великовіковий естрадний блазень «нравится, не нравится, Россия расширяется»).

Імплементативну складову релігійно-міфологічного крила «русского мира» розглянемо на прикладі тексту Т. Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной» (2022). Тут одразу спостерігається, що автору вже не до семантичних нюансів й тонкощів. Він каже про Росію як лідера глобального процесу деколонізації, як останнього рятівника цінностей Старого Світу, які опинились зрадженіми сучасною Європою. Виходячи з цього, Україна, як «західний антиросійський проект» повинна бути ліквідованою (а країна, яка підлягає денацифікації, на думку Т. Сергійцева, не може бути суверенною) через різноманітні заходи денацифікації й демілітаризації: знищення ВСУ, знищення інформаційної, освітньої інфраструктури, люстрація, формування органів народного самоуправління та денацифікації тощо. Більш того, Т. Сергійцев відмовляє Україні навіть в назві. Позначений процес він характеризує, як справжню деколонізацію, яка повинна відбутись протягом одного або кількох поколінь. Що ж, його текст буде цікавим не лише

філософам, соціологам, психоаналітикам, а в першу чергу – юристам у майбутніх судових справах.

Отже, виходячи з позначеної розмітки «русского мира» у концептуальному та імплементаційному смислах, я хотів би поглянути саме на танатоцентричність цього концепту крізь коло понять, які належать філософським розвідкам у межах феномену тоталітаризму Х. Арендт (2005), а саме: імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, соціальна практика, але перш за все позначу, що таке танатоцентричність.

Як відомо, «танатос» являє собою культурно-онтологічний концепт, який разом з «еросом» встановлює бінарну опозицію. Якщо «ерос» є потягом до життя, до створення, до миролюбності, до метафізики, до влади, до Бога, то «танатос» є протилежністю – потягом до смерті, до знищення, до агресії, до формалізму, до пригнічення, до релігійного фанатизму. Танатоцентричність «русского мира» і полягає у цьому постійному потягу до формальності, до не просто пригнічення, а й агресії, знищення, смерті і також до релігійного фанатизму. Поглянемо на все це більш детально, використовуючи оптику ідей Х. Арендт (2005).

Першим фактором танатоцентричності «русского мира» я бачу імперіалізм у вигляді соціального явища та концепту. Х. Арендт пов'язує імперіалізм як соціальне явище з колоніальною експансією, де Росія, як і Німеччина, на відміну від Нідерландів, Великобританії, Іспанії тощо, є континентальною імперією, поширення якої відбувалось в першу чергу за рахунок захоплення найближчих територій.

Імперіалізм як концепт містить низку аспектів і першим є світоглядний. Імперіалізм як світоглядна установка спрямована на загарбницьке, силове підкорення інших територій. І тут ми бачимо, якщо Німеччина після поразки у Другій світовій війні здобула урок, зробила певні висновки, то Росія після поразки у Холодній війні не провела жодної роботи з помилок і навпаки, опинилась певним чином в ситуації ресентименту (про це трохи пізніше), який наклав Німеччину після поразки у Першій світовій війні. Той факт, що в Росії ось ця імперська екстенсивна світоглядна установка зберігається, свідчить відомий вислів В. Путіна про те, що Російська Федерація не має ніяких меж. І тому до України відношення суто імперське, що виразив Т. Сергійцев в тезі, що процес денацифікації України Росією не передбачає союзників, оскільки це «сугубо русское дело» (Сергійцев, 2022). Той історичний етап, в якому ми перебуваємо, має низку назв з позначкою «пост-» – постмодернізм, постколоніалізм, посткапіталізм тощо. Але тут головним є наступне – екстенсивний розвиток людства, на якому базувалась світова економіка, починаючи з власної появи, зайшов у глухий кут саме після завершення Холодної війни. Серед трьох світоглядних установок,

сформованих у Новому часі зусиллями європейських інтелектуалів (раціоналісти, емпірики, просвітники, класики, романтики), які стикнулись у ХХ ст. – націоналістична (Німеччина), інтернаціоналістична (Радянський Союз), ліберально-демократична (США, Великобританія), перемогла остання. Але ж її перемога містила в собі певний парадокс – фундаментальна зміна вектору з екстенсивного на інтенсивний, що зараз і відбувається. РФ, при цьому, зберігає в собі цю установку на екстенсивне поширення і навіть в концептуальному смислі суперечить тій же версії «русского мира», яку висловив П. Щедровицький.

Далі, антропологічний аспект концепту імперіалізму. На думку Х. Арендт, імперіалізм породжує специфічний тип людини – чиновника як носія вищої ідеї, який має право стверджувати новий порядок, керувати, спираючись не тільки на певні юридичні норми, які можуть заважати волі чиновника, скільки на власноручні декрети. В. Путін як авторитарний лідер може і не має таких харизматичних якостей та ораторських здібностей, які були притаманні А. Гітлеру, Ф. Кастро, але при цьому він має вагомий досвід ось такої апаратної праці, нехтувати яким при оцінці його дій, з моєї точки зору, не слід. Ми бачимо як за двадцять три роки була побудована жорстка ієрархічна система, яка спирається на російську культуру, має потужну підтримку серед певних верств населення і компенсує відсутність харизматичних та ораторських здібностей свого лідера. І якщо звернутись до текстів С. Градіровського з С. Переслєгіним (2003) та Т. Сергійцева (2022), пов'язаних з імплементацією «русского мира», то в них багато уваги приділяється не творчій або еротичній, а саме бюрократичній – танаталогічній за сутністю – складовій.

Нарешті, політичний аспект імперіалізму. Імперіалізм веде різноманітну боротьбу з інакомисленням. Зсередини сучасної Росії, не секрет, реальна опозиція або інша точка зору, якщо не ліквідована, то знаходиться в складному стані – хтось вбитий (Г. Політковська, Б. Немцов тощо), хтось знаходиться за ґратами (О. Навальний, І. Яшин, В. Кара-Мурза тощо), хтось змушений покинути межі РФ (І. Пономарьов, Є. Альбац, Т. Ейдельман тощо), когось оголошено іноземним агентом: засоби масової інформації (Голос Америки, телеканал «Дождь», Радіо Свобода, Meduza тощо), фізичні особи (дуже величезний перелік з представників різноманітних професій від журналістів до релігійних діячів), незареєстровані громадські об'єднання (ОВД-Инфо, Голос, Весна тощо). Позначена на початку війни (СВО, за висловом В. Путіна та його режиму) денацифікація України має ту ж танатоцентричну спрямованість – знищення «Іншого» як такого. За Т. Сергійцевим, денацифікація повинна реалізовуватись різноманітними механізмами ідеологічних й фізичних репресій. При цьому, ідеологія самого денацифікатора

у чомусь нагадує дружину Цезаря – вона не може заперечуватись винною стороною (Сергійцев, 2022).

Другий фактор танатоцентричності «руського мира» – ресентимент, як не просто певне озлоблення, злопам'ятність, обурення, почуття ворожості до того, хто вважається причиною невдач або ворогом, це, як помітив С. Дацюк, певна неповноцінність, зведена у систему моралі. Сучасна Росія відчуває ресентимент до США, НАТО, постмодерністської версії демократичних свобод (якою західна культура не вичерпується). Коріння цього ресентименту не лише у поразці у Холодній війні, проблема значно глибше у тому числі й в історичній проекції також. У геополітичному вимірі російського ресентименту Україна, на думку того ж Т. Сергійцева, є «інструментом Заходу у знищенні Росії» (Сергійцев, 2022). Це достатньо «цікава» точка зору. Якщо її перефразувати, то форпостом знищення країни, яка сьогодні має найбільшій у світі ядерний боєзапас («хрен вам мы его уменьшим», за висловом В. Путіна), стає країна, яка цілковито відмовилась від власної ядерної зброї.

Тобто, безумовно, коріння такого бачення лежать в іншій, мабуть у чомусь психоаналітичній, площині. Плюс до цього, своєрідна геополітична софістика, де лідер країни-агресора, з одного боку, постійно нагадує світові про можливість застосування ядерної зброї, а з іншого, каже про відсутність превентивного ядерного удару, лише у відповідь, після чого Росія, як жертва агресії попадає в рай, а всі інші «здохнуть» без каяття. Культуролог М. Ямпольський називає сучасну Росію «країною, де переміг ресентимент», позаяк всі в Росії – від Путіна до звичайного стрілочника – є носіями цього озлоблення і якщо для президента країни – це невизнання Росії у якості важливого сучасного гравця на світовій геополітичній арені, то для рядового обивателя – безпорадність перед лицем поліції, чиновників, судів та бандитів, і так склалося, що ці два ресентименти резонують між собою (Ямпольський, 2014).

Третій фактор танатоцентричності «руського мира» – «маса», як новий суб'єкт історії, притаманний саме XX ст. Одним з перших його зафіксував Х. Ортега-і-Гассет (Ортега-і-Гассет, 1965). Маса відрізняється від натовпу. Якщо натовп являє собою сукупність озлоблених, скривджених, роздратованих індивідів, позбавлених соціальних зв'язків і не здатних до регулярного спілкування, то маса – це своєрідний наступний крок подальшої тотальної дезінтеграції населення, відсутності спільних інтересів, принципової нездатності до об'єднання, байдужості до аргументації, несприйняття диференціації, складності умов людського існування і на цьому тлі розуміння лише однієї мови – мови сили та того, хто її уособлює – вождя. Для іспанського філософа маса – феномен, що виникає внаслідок Першої світової війни.

Як відомо, В. Путін розглядає розпад Радянського Союзу як величезну катастрофу XX ст. І за такою логікою маса виникає наприкінці минулого століття внаслідок цього розпаду. Але така оцінка свідомо чи несвідомо ігнорує важливі обставини, завдяки яким ми маємо справу з більш складним процесом. Справа в тому, що сама континентальна імперія як утворення має внутрішні можливості для продукування феномену маси. Притаманна континентальній імперії соціальна практика депортації народів працює саме на це, тому що люди втрачають зв'язки, власні коріння, вимушені жити у стані невизначеності. Це спостерігалось і під час існування Радянського Союзу, де можна виділити дві фази: перша – депортаційна – низка хвиль депортації, фактично з 1918 р., але найбільш інтенсивно з 1930-х рр. по 1953 р.; друга – реабілітаційна – відновлення автономії та повернення народів – з 1956 по 1991 рр. І залишення рідних місць, і повернення до них – складний процес. Люди втрачають звичайні місця існування, починають обживати й пристосовуватись до нових, а потім знову повертаються туди, де їх не було протягом кількох поколінь – все це пов'язано з психологічними й екзистенціальними кризами. Сьогодні внаслідок російської агресії ми бачимо вимушене зростання міграційних процесів – люди відриваються від власних домівок, мігрують всередині країни в інші області, за межами країни в інші держави.

У контексті феномена маси фігура вождя є ключовою, оскільки саме через нього маса є здатною відчувати власну силу, значущість, здатність вершити історію, змінювати світ тощо. У цьому сенсі потужний рейтинг підтримки В. Путіна у російському суспільстві саме тому, що йому вдалось відчувати, зрозуміти й відповісти на певні запити суспільства щодо сильної волі. Як помітив одного разу Е. Радзінський у лекції, присвяченій революційним подіям у Франції та Росії, якщо французам вдалось вбити власного монарха не лише фізично, а й метафізично і через те перейти від монархії до республіки, де ключова роль належить саме інституціям, то Росія вбила царя лише фізично, але залишила в собі ось цей потяг до сильної особи, до господаря, а не до інституцій та закону. Життя за поняттями є танатоцентричним через власну кримінальну підкладку і протилежним життям за законом. Тому, те, що для російських обивателів «спецоперація» і збирання споконвічно російських земель, то для громадян України – національно-визвольна боротьба.

Четвертим фактором танатоцентричності «руського мира» є імперська ідеологія. З одного боку, в сучасній Росії експліцитно подібна ідеологія відсутня, а з іншого, – імпліцитно вона присутня на різних рівнях. І в першу чергу подібна ідеологія виникає як своєрідний результат того, що можна назвати інструменталізацією культури: діюча влада використовує певний набір ідей, які, через те, що

лунають з різних ЗМІ, створюють певний наративний простір, у межах якого відбувається символічний вплив ідей на свідомість пересічного громадянина.

Ще один складний шар – це кореляція між культурою у вигляді літератури, філософії, мистецтва та соціальними подіями. Скажімо, хтось вважає, що існуючий російський режим є суто путінським, а так звана висока культура тут ні при чому. Але ж, можна пригадати вплив поглядів І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, І. Г. Фіхте, братів Шлегелей тощо на імперські настрої німців, вплив творів В. Шекспіра, Дж. Вінтропа, Е. Гіббона, Р. Кіплінга, А. Конан Дойла тощо на імперські амбіції британців, творів Б. Франкліна, А. де Токвіля, Т. Пейна, Р. В. Емерсона тощо на імперські настрої США. Безумовно, у цьому випадку йдеться не стільки про причинно-наслідковий, скільки про його складний символічно-аксіологічний характер впливу. Інакше кажучи, ми маємо справу не з лінійною кореляцією, а виразною, так би мовити, пластичною. Твір як такий – літературний, музичний, образотворчий – належить лише сфері естетики. Таким чином, твір будується за власними естетичними законами, правилами, а вплив цього твору на свідомість людей, має відношення до соціального, ціннісного, міфічного виміру культури.

Коли людина розвивається, то позитивний елемент сумніву, рефлексії, є так чи інакше обов'язково присутнім. Коли людина вважає себе розвинутою краще, ніж інші, то це вже – велика спокуса, з якої і може початись її певне падіння. Оспівувати власну країну є цілковито природним для митців і це, так би мовити, одне. А ось вважати, що власна країна має перевагу над іншими країнами, позаяк ближче до Бога, і через те нібито має право нав'язувати власну волю, втручатись у внутрішні справи других країн, це – зовсім інші речі.

У старця Філофея в листах до дяка Місюрі та князя Василя III ідея Москви як Третього Риму пролунала, але не була там головною. Однак потім саме вона починає оволодівати умами і стає ідеологією російського самодержавства. Ні події 1917 р., ні події 1991 р. не змогли подолати цю ідею у якості певного культуруотворюючого механізму, вона ця ідея, як певний культуруотворюючий механізм, не була подолана, вона набула власної трансформації, але зберегла свою есхатологічну й месіанську спрямованість.

У сучасному протистоянні Росії та колективного Заходу можна побачити практично двохсотрічне протистояння західників та слов'янофілів стосовно тих чи інших цивілізаційних шляхів. Для сучасних «родіонів раскольникових» те, що вони називають СВО, є простором доведення собі, що вони як і раніше є не тремтячими тварюками, а мають наполеонівське право вказувати іншим як жити. Поруч з ними сучасні «акакії акакійовичи», які змінили шинелі титулярних радників на військові бушлати та насиллям і мародерством компенсують свій комплекс «маленької

людини». В істеричності Чичеріни проступають лики тургенівських панночок. У дугінському неоевразизмі є щось від екстатичності секти хлістів. Маріуполь, Севєродонецьк, Мар'їнка, Бахмут, Рубіжне, Попасна, Волноваха, Лиман, Ізюм – наочні свідки того, як четвертий уїтраор – всеросійський демон державності з андрєєвської «Рози світу» рясно живиться енергією людських страждань. А сучасні «петри чаадаєви», знову ж таки, або вбиті, або за ґратами, або мають тавро «іноагенту».

П'ятий фактор танатоцентричності «русского мира» – масова пропаганда, яка у сукупності позначених факторів, має вирішальне значення, позаяк формує особливий тип свідомості, позбавлений необхідності самостійно й критично мислити. Те, що відбувається у сфері російської пропаганди має у чомусь безпрецедентний характер, оскільки тут задіяні фактично всі інформаційні важелі – телебачення, радіо, періодичні видання, інтернет, де працює одна з потужніших плеяд пропагандистів, яка систематично і для найбільшої ефективності у прайм-таймі створює низку бінарних опозицій – «ми / вони», «свої / чужі», «друзі / вороги», «Росія – велика держава й останній оплот традиційних європейських цінностей / Україна – недодержава з нацистською, бандерівською ідеологією». Ідеологічна обробка населення здійснюється через різноманітні реверсивні філософсько-історичні наративи, звернені на радянське минуле – наукові, технічні, спортивні досягнення, але головне: Росія – країна переможець у Другій світовій війні (низка масових акцій «безсмертний полк», а також кінострічок, заснованих на подорожі у часі – «Ми з майбутнього» тощо). Для з'ясування того, що в сучасній Росії відбувається в інформаційному плані С. Гурієв та Д. Трейсман запропонували концепт «інформаційна диктатура» або «спін-диктатура» (Гурієв, & Трейсман, 2023), як диктатура обману й страху водночас. Скажімо, експліцитно цензура заборонена, але імпліцитно вона присутня у вигляді чисельних стоп-листів на телебаченні, радіо, заборони називати спецоперацію війною, включення різноманітних діячів культури у список іноземних агентів тощо.

Нарешті, шостим фактором танатоцентричності «русского мира» є практика тоталітарного режиму. Відомо, що тоталітаризм розподіляє людей на три категорії: перша – свідомо діючий авангард з певними надлюдськими повноваженнями; друга – так званий матеріал, який належить переробці в однорідну масу, що виконує власне призначення; третя – ті, хто повинен бути ліквідованими через власну невідповідність певним нормам. Україна та її громадяни – саме такі для путінського режиму. Т. Сергійцев у власній статті (Сергійцев, 2022) концептуалізував особливості цієї практики. Безумовно, найбільш виразним проявом практики тоталітаризму є концтабори. Їх поки ще немає, але тоталітарний вимір путінського режиму

ще не розгорнув власні потенції (як він зазначав сам у «Світопорядку 2018» «ми вміємо грати в довгу гру»). На цьому тлі дуже симптоматичними є заклики деяких російських пропагандистів до подібних речей і у якості прикладу можна пригадати С. Мардана, журналіста «Комсомольської правди», який пропонував організувати концтабір у Запоріжжі.

Танатоцентричність «руського мира» є наслідком його неусуненої деперсоналізованості. Людина, особистість у межах «руського мира» не є самоцінністю, проте лише «гвинтиком» здійснення загальних механізмів позаісторичного, надособистісного закону, де, скажімо, марксистське провіщення майбутнього комуністичного суспільства перетворилось у дугінське провіщення геополітичного проекту неоевразійства, в якому він, як мінімум стилістично, бачить себе його пророком. Далі, танатоцентричність «руського мира» полягає у певному редукціонізмі або спрощеному баченні світу без складнощів й напівтонів. З одного боку, О. Дугін пише про складну багатовекторну євразійську стратегію російської зовнішньої політики (Дугін, 2014), яка дистанціюється від монополярного світу на чолі з США та, водночас, від ізоляціонізму, націоналізму, реанімації «радянського проекту». А з іншого, В. Путін стверджує, що Росія не має меж, демонструючи міфічність своєї власної точки зору, і виконуючи у цьому контексті своєрідну функцію символічного чоловіка, і порушення міжнародних правил й законів. Повертаючись до О. Дугіна, то у 2014 р. під час стриму на youtube-каналі він саме як «професор» закликав «вбивати, вбивати і вбивати, і ніяких розмов не може бути». Танатоцентричність «руського мира» полягає в його принциповій подвійності, яка буде деконструювати цей концепт зсередини: з одного боку, російська еліта, яка постійно намагається стати частиною західного світу, а з іншого, – звичайний народ, якого, як і раніше, системно й методично привчають ненавидити все інше.

І, нарешті, танатоцентричність «руського мира» містить у собі імпліцитну зачарованість у смерті. У статті, присвяченій магічному більшовизму

А. Платонова, О. Дугін оспівує, з одного боку, «червону смерть», яка має здатність створювати з людського об'єкта суб'єкта, а з іншого, – душу, чий справжній аромат ближче до порожніх нутрощів порожнистої земляної тягачої і безглуздої трубки (Дугін, 1999).

Танатоцентричність «руського мира» на мою думку дуже яскраво виразив філософ й культуролог М. Епштейн, позначивши те, що Росія коїть в Україні з 2014 р. онтоцидом (Епштейн, 2022) або знищенням буття як такого, що включає, з одного боку, геноцид – знищення людей, а з іншого, екоцид – знищення життєвого середовища.

Висновки.

Танатоцентричність «руського мира», його тяжіння до тоталітарних форм існування нагадує мені шварцівського дракона, який змінює обличчя, але не змінює власної сутності. А як відомо, під час битви з драконом важливо не перетворитись у нього. Тому цей текст не стільки «про них», скільки «для нас». У метафоричному сенсі цивілізаційною перемогою України є подолання в собі самих насіннь цього дракона тоталітарності. Серед позначених шести факторів – імперіалізм, ресентимент, маса, ідеологія, пропаганда, практика, – на мою думку, перші три встановлюють певне субстанційне ядро танатоцентричності, а інші три – її функціональні обрії. Саме субстанційне ядро визначає власні функціональні прояви – ідеологію, пропаганду, практику. Мені уявляється, що основу позначеного субстанційного ядра – імперіалізм, ресентимент, маса – складають наступні культуроутворюючі механізми: по-перше, експансивність як вольове розповсюдження ззовні, по-друге, десуб'єктність як відмова від відповідальності, по-третє, деаксіологічність як знецінення. Серед цих трьох ресентиментальна складова танатоцентричності або десуб'єктність, безумовно, є найбільш складною саме через витонченість її дії. Здобуття суб'єктності на персональному, міжособистісному, внутрішньополітичному та зовнішньополітичному рівнях – важка праця на шляху до нашої цивілізаційної перемоги.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арендт, Х. (2005). *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і Літера.
- Бистрицький, Є., & Ситніченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни. Конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64–82. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064>
- Блиднарчук, С. (2023). *Анатомія російсько-українського конфлікту (2014–2022 рр.) в епоху гібридних війн*. НАБУ імені В.І. Вернадського. Відновлено з <http://www.nbu.gov.ua/node/5937>
- Війна з Росією та дорослішання України. Дебати Сергія Дацюка та Андрія Баумейстера. (2022, Грудень 4). Відновлено з https://www.youtube.com/watch?v=T_pYCiG5mNk
- Війна почалася навіть не у 2014 році, а щойно виникла Російська імперія. Інтерв'ю з Тарасом Лютим. (2022, Жовтень 25). *Інтернет видання «Лівий берег»*. Відновлено з https://lb.ua/culture/2022/10/25/533630_taras_lyutyi_viyna_pochalasya_navit.html
- Война и философия. Идеология выжженной земли. Беседа Александра Гениса и Михаила Эпштейна на Радио Свобода. (2022, Червень 27). Відновлено з <https://www.svoboda.org/a/voyna-i-filosofiya-mihail-epshteyn-ob-ideologii-vyzhzhennoy-zemli/31911748.html>

- Гай-Нижник, П. (наук. ред.). (2016). *Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики*. Київ: «МП Леся».
- Горбулін, В. (2020). *Как победить Россию в войне будущего*. Киев: Брайт Букс.
- Гурієв, С., & Трейсман, Д. (2023). *Спін-диктатори. Як змінюються обличчя тиранії в XXI столітті*. Київ: BookChef.
- Дацюк, С. (2015). Семантическая война против путинской России. *Хвиля*. Відновлено з <https://hvylya.net/uk/analytics/61460-semanticeskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii>
- Дугин, А. (1999). *Магический большевизм Андрея Платонова*. Відновлено з <http://imperium.lenin.ru/Lenin/18/platonov.html>
- Дугин, А. (2014). *Евразийский рывок России*. М.: Алгоритм.
- Єрмоленко, А. (2022). Маємо не домовлятися, а чинити опір. *Видання Gazeta.ua*. Відновлено з https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979
- Кулик, О. (2022). Як мислити про війну в Україні? *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 25(6), 112-121. DOI: <https://doi.org/10.15421/172277>
- Ортега-і-Гассерт, Х. (1965). *Бунт мас*. Нью Йорк: ООЧСУ.
- Русский Мир: механизмы осуществления. Беседа Сергея Градиловского и Сергея Переслегина. *Сетевой проект «Русского мира» Русский Архипелаг*. Відновлено з https://archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/machinery/
- Сергейцев, Т. (2022, Квітень 3). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. Відновлено з <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
- Сілантьєва-Папп, К. (2019). Історіографія гібридної війни проти України: погляд російських дослідників. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 211-217. Відновлено з <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26287>
- Україна майбутнього схожа на ранню Америку. Інтерв'ю з Володимиром Єрмоленко. (2022, Вересень 20). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/ukraina-maybutnogo-skhozha-na-rannyu-ameriku-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-ukraintsi-zminyuyut-khid-istorii-ta-formuyut-vlasni-tsinnosti-21042022-5579>
- Усе, що нас девестернізує, нас убиває. Інтерв'ю з Вахтангом Кебуладзе. (2023, Березень 6). *Суспільне телебачення*. Відновлено з <https://suspilne.media/403163-use-so-nas-devesternizue-nas-ubivae-intervu-z-filosofom-vahtangom-kebuladze/>
- Фахова дискусія «Політичні, економічні і структурні наслідки російської агресії для України і світової спільноти. Завдання економічного відновлення України у повоєнний період з врахуванням євроінтеграційних пріоритетів. (2023, Квітень 25). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/novyny/fakhova-dyskusiia-politychni-ekonomichni-i-strukturni-naslidky-rosiiskoi-agresii-dlia-ukrainy-i-svitovoi-spilnoty-zavdannia-ekonomichnogo-vidnovlennia-ukrainy-u-povoiennyi-period-z-vrakhuvanniam-ievrointegratsiinykh-priorytetiv>
- Чи може війна бути виправданою? Есе Вахтанга Кебуладзе. (2023, Лютий 27). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/chi-mozhe-viy-na-buti-vipravadanoyu-voyuhati-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- Щедровицкий, П. (2000). Русский мир и транснациональное русское. *Сетевой проект «Русского мира» Русский Архипелаг*. Відновлено з https://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/
- Як не втратити післявоєнне майбутнє. Досвід та помилки інших країн. (2023, Квітень 24). *Український інститут майбутнього*. Відновлено з <https://uifuture.org/publications/yak-ne-vtratytu-pislyavoienne-majbutnye-dosvid-ta-pomylyk-inshyh-krayin/>
- Яка суспільна угода нам потрібна? Есе Володимира Єрмоленка. (2022, Вересень 20). *Журнал Forbes Ukraine*. Відновлено з <https://forbes.ua/ru/lifestyle/yaka-suspilna-ugoda-nam-potribna-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-pobuduvati-novu-ukrainsku-derzhavu-20092022-7999>
- Ямпольский, М. (2014, Жовтень 6). В стране победившего resentimenta. *Colta*. Відновлено з <https://www.colta.ru/articles/specials/4887-v-strane-pobedivshego-resentimenta>
- Яремчук, С., Дяк, В., & Тушко, К. (2023). Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 26(1), 105-111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>
- Ясна І. (2021). Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 1. Література, медіа, діалог, освіта. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 24(12), 94-105. DOI: <https://doi.org/10.15421/1721124>
- Ясна І. (2022). Форми сучасного публічного філософського дискурсу. Частина 2. Експертна думка, практика, терапія, дозволя. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 25(3), 16-24. DOI: <https://doi.org/10.15421/172231>
- Habermas, J. (2022, April 28). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. Retrieved from <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergenhabermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>

REFERENCES

- Arendt, H. (2005). *The Origins of Totalitarianism*. Kyiv.
- Blyndaruk, S. (2023). *Anatomy of the Russian-Ukrainian Conflict (2014–2022) in the Era of Hybrid Wars*. Retrieved from <http://www.nbuv.gov.ua/node/5937>
- Bystrytsky, Ye., & Sytnichenko, L. (2022). Philosophy and Discourse of War: Conflict of Worlds as the Limit of Jurgen Habermas' Communicative Theory. *Філософська думка*, 3, 64-82. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064>
- Datsyuk, S. (2015). Semantic War against Putin's Russia. *Hvylya*. Retrieved from <https://hvylya.net/uk/analytics/61460-semanticeskaya-voyna-protiv-putinskoj-rossii>
- Dugin, A. (1999). *The Andrey Platonov's Magic Bolshevism*. Retrieved from <http://imperium.lenin.ru/Lenin/18/platonov.html>
- Dugin, A. (2014). *Russia's Eurasian Revenge*. М.

- Everything That Dewesternizes Us Kills Us, Interview with Vakhtang Kebuladze. (2023, March 6). *Public TV*. Retrieved from <https://suspilne.media/403163-use-so-nas-devesternizue-nas-ubivae-intervu-z-filosofom-vahtangom-kebuladze/>
- Gay-Nyzhnyk, P. (Sci. Ed.) (2016). *Russia's Aggression against Ukraine: Historical Background and Modern Challenges*. Kyiv.
- Gorbulin, V. (2020). *How to Defeat Russia in the War of the Future*. Kyiv.
- Guriev, S., & Treisman, D. (2023). *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*. Kyiv.
- Habermas, J. (2022, April 28). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. Retrieved from <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergenhabermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
- How not to Lose the Post-War Future. Experience and Mistakes of Other Countries. (2023, April 24). *Ukrainian Institute of the Future*. Retrieved from <https://uifuture.org/publications/yak-ne-vtratyty-pislyavoyenne-majbutnye-dosvid-ta-pomylyk-inshyh-krayin/>
- Kulyk, O. (2022). How To Think about War in Ukraine? *Grani*, 25(6), 112-121. DOI: <https://doi.org/10.15421/172277>
- Ortega-i-Gasset, H. (1965). *The Revolt of the Masses*. NYC.
- Professional Discussion "Political, Economic and Structural Consequences of Russian Aggression for Ukraine and the World Community. The Task of Economic Recovery of Ukraine in the Post-War Period, Taking Into Account European Integration Priorities. (2023, April 25). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/novyny/fakhova-dyskusii-politychni-ekonomichni-i-strukturni-naslidyk-rosiiskoi-agresii-dlia-ukrainy-i-svitovoi-spilnoty-zavdannia-ekonomichnogo-vidnovlennia-ukrainy-u-povoiennyi-period-z-vrakhuvanniam-ievrointegratsiinykh-priorytetiv>
- Russian World: Implementation Mechanisms. Conversation between Sergei Gradirovsky and Sergei Pereslegin. *Network Project of 'Russian World' Russian Archipelagos*. Retrieved from https://archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/machinery/
- Sergeitsev, T. (2022, April 30). What Should Russia Do with Ukraine. *AIA News*. Retrieved from <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>
- Shchedrovitsky, P. (2000). Russian World and Transnational Russian. *Network Project of 'Russian World' Russian Archipelagos*. Retrieved from https://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/
- Silant'eva-Papp, K. (2019). Historiography of Hybrid War against Ukraine: Points of View of Russian Researchers. *Scientific Journal of Uzhgorod University. Series «History»*, 211-217. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/26287>
- The Vakhtang Kebuladze's Essay 'Could War Be Justified?'. (2023, February 27). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/chi-mozhe-viyna-buti-vipravdanoyu-voyuvati-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- The Vladimir Yermolenko's Essay 'What Kind of Social Contract Do We Need. (2022, March 20). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/yaka-suspilna-ugoda-nam-potribna-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-pobuduvati-novu-ukrainsku-derzhavu-20092022-7999>
- The War Didn't even Begin in 2014, but the Russian Empire Had Just Emerged. Interview with Taras Lyutyj. (2022, October 25). *Internet-Resource 'Livyj bereg'*. Retrieved from https://lb.ua/culture/2022/10/25/533630_taras_lyutyi_viyna_pochalasya_navit.html
- The War with Russia and the Growing Up of Ukraine. Debate between Serhii Datsyuk and Andrii Baumeister*. (2022, December 4). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=T_pYCiG5mNk
- Ukraine of the Future Is Similar to Early America, Interview with Volodymyr Yermolenko. (2022, March 20). *Magazine Forbes Ukraine*. Retrieved from <https://forbes.ua/ru/lifestyle/ukraina-majbutnogo-skhozha-na-rannyyu-ameriku-filosof-volodimir-ermolenko-pro-te-yak-ukraintsi-zminyuyut-khid-istorii-ta-formuyut-vlasni-tsinnosti-21042022-5579>
- War and Philosophy. The Ideology of Scorched Earth. Conversation between Alexander Genis and Mikhail Epstein on Radio Svoboda*. (2022, June 27). Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/voyna-i-filosofiya-mihail-epshteyn-ob-ideologii-vyzhzhennoy-zemli/31911748.html>
- Yampol'sky, M. (2014, October 6). In the Land of Victorious Ressentiment. *Colta*. Retrieved from <https://www.colta.ru/articles/specials/4887-v-strane-pobedivshego-resentimenta>
- Yaremchuk, S., Dyiak, V., & Tushko, K. (2023). Problems of the Formation of Ukrainian Cultural Identity in the Conditions of War. *Grani*, 26(1), 105-111. DOI: <https://doi.org/10.15421/172317>
- Yasna, I. (2021). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 1. Literature, Media, Dialogue, Education. *Grani*, 24(12), 94-105. DOI: <https://doi.org/10.15421/1721124>
- Yasna, I. (2022). Forms of Contemporary Public Philosophical Discourse. Part 2. Expert Opinion, Practice, Therapy, Leisure. *Grani*, 25(3), 16-24. <https://doi.org/10.15421/172231>
- Yermolenko, A. (2022). We Should not Negotiate, but Resist. *Internet-Resource Gazeta.ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/poglyad/_mayemo-ne-domovlyatisya-a-chiniti-opir-poglyad-anatoliya-ermolenka/1090979